

A reformáció és az irodalomtörténeti korszak-határ.

Írta: KERECSENYI DEZSŐ.

A magyar irodalomtörténetírás mintegy száz esztendő óta nevezi a XVI. századot a reformáció századának, vagy másképen a protestantizmus korának. Amint irodalmunk legelső lépteinek irányításában lehetetlenség volt nem látnunk a keresztyénség felvételének, majd elterjedésének irodalomteremtő erejét, ugyanúgy lépett a köztudatba, hogy a vallás és a hit e második bennünket ért hulláma és irodalmunk alakulása között eltörölhetetlen összefüggés van. A korelnevezéssel mi is alkalmazkodtunk köz-európai irodalomtörténeti korszakoláshoz.

Irodalomismeretünknek ez a része azonban maga is történeti fejlődmény. A reformációnak irodalmat alakító és módosító ereje csak akkor lehetett némi-kép tudatossá, amikor magának az egész magyar irodalomnak, mint sajátos szellemi folyamatnak a változó képe is kivált az egyetemes multismeretből. Ez az idő pedig a 18. és a 19. század fordulója.

De nem ez az első olyan időpont, amikor a magyar élet valamelyes kezdeti formában ráésmélt arra, hogy szellemi változáson megy át. Legerősebb volt ennek a tudata éppen Mohács után. Megfogalmazói azok a magyar humanisták, akik a Mohács előtti időkre visszaemlékezve szinte a saját bőrükön voltak kénytelenek érezni a „mutatio“ keserveit. Ember-középponti szemléletüknek megfelelően a kortársak politikai, vallási felfogásának, általában az emberi magatartásnak megváltozását tapasztalták, s ezek az egyénekenkénti tapasztalatok voltak az alapjai annak, hogy lassanként a „megváltozott világ“ és „megváltozott Magyarország“ korjellemző képzele is a kialakulás felé indult. Ez a humanista korváltozástudat azonban nem volt több, mint a pusztai vándorlásba kergetett nép fájdalmas visszavágyása a nyugodt és békés magyar multba. A humanisták a változásban hanyatlást éreztek, mindannak pusztulását, amelyet legfőbb emberi értékek tartottak. Szerintük éppen az a bizonyos aranykor végződött be, melynek kezdetét a „bonae litterae“ feltámadása, megvalósulását pedig magyar viszonylatban Janus Pannonius költészete s a királyi udvarok műveltségi élete jelezte. Mindez nem különlegesen magyar jelenség. A reformációval együttjáró szellemi küzdelmek, majd a hitbéli különbözőségekből eredő gyűlölségek és üldözések a romlás és hanyatlás egyetemes jelei voltak. E hanyatlás-gondolat legfőbb terjesztője maga Erasmus volt. 1520 után írt panaszos leveleire a vele egyező gondolat emberei részéről minden országból szapora visszhangok válaszoltak, s az egyéni keservek ebben a szellemi rétegben táultak korhangulattá. „Simul cum Bonis Literis omnia fere Studia collapsa sunt.

Video res humanas ad Turcicam quandam Barbariem tendere⁴¹ — olvassuk egyik levelében. Azzal, hogy ennek a tragikus változásnak az észrevevéséhez nálunk még az ország szerkezetének megroppanása is társult, e dekadencia-hangulat a maga magyar színet is megkapta.

A „humanae res“ szempontjából valóban minden összeomlott. Így hirdette azt Luther is, akinek lelkeket megrázó fellépése az öregedő Erasmusnak annyi keservet okozott. Míg azonban ez az összeomlás a humanistának egy soha vissza nem térő aranykor végét jelentette, a reformáció egyenest ebben látta az újjászületés kezdetét. A régi ember levetkezéséről és az „új“ felöltözéséről volt szó. Ellentétben a humanizmussal, a reformáció ugyan nem „új tudományt“ („nova studia“) jött hirdetni — az „új“ tudomány az ő szemében is hamarosan éppen olyan eretnekséggé vált, mint amilyen ő volt a római egyházban —, célja azonban az volt, hogy az embert újjáteremtse és az üdvösségben bizonyossá tegye. A változás tudata tehát benne is éppoly erős volt, mint a humanizmusban. „Lám nagy dolog ez — írta Sztáray Mihály — mely dolgok kezdenek inumáran lenni, bizony én azt hiszem, hamar elfordul immár ez világ.“⁴² Ez a vallásos újjászületésgondolat hamarosan tovább is gazdagodott. A humanizmushoz közelálló reformátorok, különösen Zwingli és Melancthon nyomán nálunk is végbement a kétfajta „újjászületés“, a renaissance-irodalmisság és a reformáció oly összeolvadása, mely minden újnak a kezdetét egyetlen időpontba, a reformáció megindulásába vetítette. „Annis superioribus, *infra hominis pene aetatem*, nova lux divinitus exorta est, ut *una cum aliis artibus literariis, et religionis doctrina* tamquam ex profundo quodam coeco *emerserit*.“⁴³ Stöckel Lénartnak ez a véleménye mintegy összefoglalása azoknak a vele nagyjában egykori nyilatkozatoknak, melyek majd a későbbi korszakléletet is erősen támogatni fogják. Így pl. a magyar nyelv írásos használatára vonatkozó megjegyzések. Sylvester János a magyar nyelvről, mint „thesaurus hactenus absconditus“⁴⁴-ről beszél, „quem nunc primum eruimus“, de ugyanígy az újdonság bemutatásának mozdulatával „de nova apud nostris imprimendi arte“, a nyomdáról is.⁴ Bornemissza Péter is a magyar nyelven való könyvírás „nem régi“ elkezdésének említésével árul el valamit abból, hogy az „írásbeliség“ szükségleteiben és szándékaiban bizonyos változásokat kellett észrevenni.

Mindezt részben a humanizmus restauráció-gondolata, részben a reformáció újjászületés-élménye táplálta. Mihelyt ez a kettő elgyengült, elveszett maga a szellemi korváltozás tudata is. A 16. század végére ez meg is történt. Rimay János már Balassa Bálint verseit látja olyanoknak, mint amelyek magyarul valósították meg az antikvitás és a renaissance nagy kezdeményeit, Szenci Molnár Albert talán a kéziratosság és nyomtatás közti határvonalat sejtette meg, amikor kódexek után kutatott, de az a fajta egyetemes változás-tudat, mely a 16. század ötvenes-hatvanas éveig szemeltartható, innen kezdve eltűnt. Aktuális élményként erős volt, de a mult szellemi részének az időben való elrendezéseig nem tudott eljutni. A multszelélet ilyen igényeit tökélete-

¹ Levele Hadrianus Barlandushoz 1525-ben. *Epistolae Selectiores*... Wratislaviae, 1752. 449. l.

² Idézi *Thienemann Tivadar: Mohács és Erasmus*. Minerva, 1923. 20. l.

³ *L. Stöckel: Formulae*... Bártfa, 1578. (Ajánlás Révay Mihálynak és Ferencnek.)

⁴ *L. Toldy: Corpus Grammaticorum*. Pest, 1886. 3. l.

sen kielégítette a történetírás (és a történeti ének), egyre vastagabbra rajzolván nálunk Mohács választóvonalát.

A már szinte kizárólagosan a magyar irodalom életére vonatkoztatott korszak-látás, mint már előbb jeleztük is, nem régibb nálunk a 18. század legutolsó évtizedeinél. Létrejöttéhez mindazokra a tényezőkre szükség volt, mint amelyek a 16. század aktuális élményekből fakadó korváltozás-tudatát sugalmazták, de kellett hozzá újak is. Ismét életre kelt a megújulás, az átalakulás gondolata éppoly elevenséggel, mint a renaissance és a reformáció idején, mindez azonban, a kor egyéb, főként politikai kívánalmaival párhuzamosan, most már sajátlagosabban a magyar életre vonatkoztatva. Írók és tudósok megint érzékenyek lettek a „nagy változások“-ra. Nem hiányzott a felfedezéseken érzett öröm élménye sem. A tudósok könyveket és kéziratokat találtak a könyvtárakban s ezek távolabbra nyújtották ki annak a szellemi folyamatnak az élettartamát, melynek nemsokára neve is lesz: magyar nemzeti irodalom. Az írók egymást és egymás műveit is felfedezik, új ízeket kóstolgatnak nyelvben és műveltségben. Mindezek mellett rajtuk is átment a köz-európai felvilágosodás neohumanista hulláma. Erasmus olvasása megint divatossá vált, néhány művét nálunk is újra kiadták, s legnagyobb renaissance-költőnk, Janus Pannonius összegyűjtött műveinek ki nyomtatását is ennek az időnek köszönjük. Végül pedig ott állt mindenki előtt az egész 18. század latin nyelvű történetírása a maga hatalmas anyaggyűjteményeivel, összefoglalásaival s tette láthatóvá, a megújulni kívánó korszaknak idősezerű tanulságul, a magyar múlt változó formáit.

Egészen természetes, hogy a litteratus multnak korszakos rendezését először a magyarországi latinság végezte el, mert ez rendelkezett a legnagyobb és a legismertebb anyaggal, s mert részben hazai, részben külföldről jött tapasztalatok, az egyetemes „historia litteraria“ nyomán, neki voltak az áttekintéshez és csoportosításhoz szükséges elvi szempontjai. Wallaszky Pál *Conspectus*-a (1785) az irodalmi feladatait nemsokára befejező magyar latinság irodalmi tudatából kiindulva, százados áttekintéseiben a „renatae litterae“ Mátyás-kori ragyogásában állapította meg a korszakos elindulást. „Provehimur — írja — ad seculum XV., quod *Consensu omnium*, rei publ. in Hungaria litterariae, prae reliquis nationibus Europaeis, fuit faventissimum. Quidquid frugis bonae per provincias reliquas dispersum reperiebatur, id in Hungariam, tanquam in centrum confluebat.“ Nézete szerint ezt a nagyszerű emelkedést a mohácsi katasztrófa csak egy pillanatra szakítja meg: „Seculi XVI. initio salva fuere scientiis in Hungaria omnia, et tanto ampliora sperabant incrementa, quo maior tota Europa honor eruditioni tribuebatur, atque doctorum virorum augebatur numerus. At vero subito, circa annum 1526, rursum omnia deorsum volvi coeperunt, et ni Deus alias prospexisset litteris: pessum itura videbantur omnia... Iniquiora secutura erant litteris: nisi ex exteris regionibus suppetiae latae, non solum eas stitissent: verum elegantiores etiam et solidiores reddidissent. Conferto enim numero Iuvenes Hungari, Romam, Bononiam, Batavium, Genevam et Basileam, imprimis vero audita celebritate eius, Vittebergam excurrerant, et onusti eruditione multifaria in patriam redibant, atque scientiis pro virili opem ferebant.“⁵ A 17—18. század „respublica litteraria“-jának hagyománya és a fel-

⁵ *Wallaszky* i. m. 74., 105—106. l.

világosodás alakította ezt a korszakjellemzést. Persze a felvilágosodásnak olyan formája, mely a mindenkivel közös és „megvilágosító“ tudomány nevében zavartalan egyensúlyba hozza a magyar szellemben Róma és Wittenberg, Bologna és Genf ösztönzéseit. Wallaszky, az evangélikus pap, a teológus írkat felekezetileg csoportosítja, de egybűtt óvatosan kerűli a vallási szempontokat.

Könyvének egyik bőven kiaknázója, Belnay A. György „*Historia litterarum bonarumque artium in Hungaria*“ c. munkájában (1799) mintha egy lépéssel már tovább igyekezett volna. Majdnem szórul-szóra megismételte Wallaszky előbb idézett korjellemzését, de megtoldotta egy olyan mondatral, mely a Mohács után bekövetkezett tudományos fellendüléshez a megújított vallás kíséretét adta. „*Hanc (sc. eruditionem) quidem comparabant non modicum, verum et nota quaedam quoad Religionem principia, praesertim Wittenbergae, hauriebant. . .*“⁶ Hogy mit akart még ezzel kapcsolatban mondani, nem tudjuk. Mondata befejezetlenül áll a fejezet végén, mert a cenzúra a végét törölte. A rákövetkező fejezetben már elsőnek Oláh Miklós vallást és tudományt restauráló törekvéseiről olvasunk, itt is elsőül a jezsuiták betelepítéséről és ennek jelentőségéről.

Mindezekben a korjellemzésekben az irodalomnak az a fogalma él, amely a 17—18. század folyamán egészen általános, az t. i., hogy a magyar irodalom földrajzilag és politikailag elhatárolható területen élő, két- vagy többnyelvű, tudományos, vagy legalább is annak minősíthető írásbeliség. A reformáció így, mint korjellemző szellemi valóság, csak ezzel a túlnyomóan latin tudományossággal találkozhatott. Így találkozott Wallaszkynál („*imprimis Vittebergam*“) és Belnaynál a Mohács előtti „*renatae litterae*“ újra való felélesztésének egyik óvatosan becsúsztatott tényezőjeként. Nem volt még egvedűli és döntően jellemző tényező, hanem inkább csak részszerinti alap, az az egyetemes vallásos buzgalom és érdeklődés, mely ugyan a hit dolgaiért indult a külföldi egyetemekre, de tudománnyal érkezik haza.

A reformáció a magyar irodalom fejlődését majdnem egyetlenül befolyásoló tényezővé az irodalmi köztudatban akkor lett, amidőn magában az időszerű irodalomszemléletben is új meghatározó jegy keletkezett. Ez az új jegy: a nemzeti nyelv. Annak a latinságnak a fénye, mely a „*historia litteraria*“ rendező mozdulatait irányította, egyszeriben homályosulni kezdett. „*Mátyás királyunk alatt — írja Pápay Sámuel — olly fényre hozatott országunkban a Literatura, hogy ezidőben a köz értelem szerint [consensu omnium — mondja Wallaszky] a magyar Haza vala az Európai tudós világnak tündöklő középontjává, s az minden bizonynyal időszakaszt formált volna a Nemzeti Literatura nézve is, hanem ha ezt megindulttában a megrögzött Deákságnak egész Európát kötve tartó lántzai vissza nem tartóztatták volna.*“⁷ Megkezdődött tehát az a folyamat, mely a magyar renaissance-irodalmat az egészséges irodalmi fejlődés szempontjából szép, de meddő jelenségnek fogta fel, olyannak, amit ugyan a nemzeti büszkeség említés nélkül nem hagyhat, de tudja róla, hogy életbeli jelentősége semmi. A nemzeti élet Mohács utáni nekilendülésére irányult a tekintet, éspedig úgy, hogy a 18—19. század fordulójának nemzeti politikai és műveltségi vágyai vetítették vissza a 16. század elejére. „Nem maradtunk e tsapás után minden vígasztalás nélkül. Felemelte ugyantsak fejét

⁶ Belnay i. m. 73—74. l.

⁷ Pápay Sámuel: *A magyar literatura esmérete*. Veszprém, 1808. 361. l.

földig levert nemzetünk; nyelvünk pedig ezután tett *nevezetes fordulást az Írástudásban*.⁸ Ez a nevezetes fordulás kezdete Pápay szerint a fejlődés második „időkerület”-ének, korszakának, „a reformátzió idejétől fogva II. József császár uralkodásáig”. A korelhatárolásban megjelent a reformáció szó.

Pápay Sámuel is igen erősen épített Wallaszky anyagára, de ahogyan a Mátyás-kort elhomályosította, ugyanúgy szélesre tágította azt az elődeitől csak óvatosan megmutatott vallási alapot, melyre az új nyelvi és irodalmi kezdemények ráhelyezkedtek: „A Mohátsi Veszedelem után — írja — a pusztító ellenség által a Múzsák újólág kiűzetvén Országunkból, azoknak felkeresése végett, ismét idegen Oskolákra kellett indulni a Magyar ifjúságnak. Ifjaink tehát már most nagyobb számmal jártak ki, mint az előtt, Bononiába, Pataviába, [Róma már kimaradt!] Bázélbe, de leginkább Vittenbergbe. Ekkor forrott itt a nemrégiben kiűtött Reformátio. Szép tudományul megrakódva jöttek tehát vissza a magyar ifjak a külföldről, de Vittenbergből egyszersmind bővebb mértékkel hozták közinkbe a Vallásbeli új tudományt is... Nagy munkásságra tüzelte ekkor a Vallásbeli buzgóság a Felekezeteket... Ez időben tehát tüzes vetélkedések gyulladván a vallás dolgában, szint oly buzgó törekedések támadtak a tudományok üzésében is, s minthogy a Vallás dolga köz ügye volt minden felső és alsó rendű, írástudó és tudatlan embereknek, azért már ekkor hazai nyelven is sűrűn jövének világ eleibe az Írástudók munkái, nem tsak olyanok pedig, melyek a Vallást tanították, hanem a melyek a világ történeteit, vitézek nagy tetteit, természet esméretét, s különösen Nyelvünknek filológiáját is tárgyasták, amiért is már ezen időszakasról állíthatyuk leginkább, hogy *itt érte el nemzeti Literaturánk a maga ifjúságát*.“⁹

Bármennyire nyelvi szempontú volt is Pápay Sámuel fejlődésrajza, már magában foglalta mindazokat az elemeket, melyekből a későbbi irodalomtörténet a maga korelhatároló elveit egyberakta. A vallásbeli „tüzes vetélkedések” okozta fokozott könyvtermelés, az olvasóközönség kiterjedése, a már világainak nevezhető történeti énekköltés és történetírás, valamint a magyar nyelven való írás feltűnően szaporább volta lettek innen kezdve azok a fejlődésbeli jelenségek, melyek a reformáció korszakának minden előzménytől megkülönböztető színét megadták. Maga Pápay egyébként, amint a renaissance-latinsággal tette, a Mohács előtti magyar nyelvű írásbeliség jelentőségét is csökkentette, de míg amazt a magyarnyelvűség, emezt már a világiség nevében, 16. sz. eleji magyar írásemlékeink csak jelei „azon iparkodásnak, miként próbálgatta nemzeti literatúránk elsöben is a *szenteskedésben* a maga fellengősebb repülését“.¹⁰ A határvonal a Mohács előtti és utáni idők között (a „nevezetes fordulás”) egyre láthatóbbá vált.¹⁰

⁸ Pápay i. m. 366. l.

⁹ U. o. 367—368. l.

¹⁰ U. o. 366. l.

Kazinczy (Erd. Mus. 1814. 5. I.) a korfordulatot így jelzi: „Álomkorszagunk oly nagy volt, hogy belöle nem kisebb történet által lehetett felveretettünk, mint az a szakadás vala, melyet a Wittenbergai Augusztianus-barát újításai támasztottak. Az ő Apostolai itt magyarul írtak, vulamint maga Luther ott németül, hogy az új tudomány a nép által értessék, s a proselytusok minél több számban szaporodjanak. A régi dogma tanítóji követték a példát, s ami ezen villongás által nyert, az — a Haza nyelve s literatúrája vala.“ Ugyanigy az 1808-ból való német eredetiben. (R. M. Kvt. 37. k. 95. l.)

Ebben a kezdődő korszemleletben azonban már ekkor valami ellenmondás rejlett. Egy vallási szempontból mindjobban közömbösödő időszak irodalmunk első igazinak felismert nélkülülését a hit megújulásával hozta kapcsolatba. Lényegében tehát éppen olyan találkozást látott, mint a 16. század hitvallói, akik a „nova lux“ megjelenését hit és tudomány egyidőben való megújulásából eredeztették. Amíg azonban ez a nézet a régiségben őszinte volt, itt a 19. században csak úgy volt elfogadható, hogy a reformációt némikép a kor vallási felfogásához idomították.

A reformációnak a kor fejlődéstörténeti eszméibe való beágyazását jó részt egy nagy vitáktól kísért, de akkor egész Európában olvasott könyv hajtotta végre. A könyv szerzője Charles Villers, francia emigráns, az enciklopédisták tanítványa. Ő maga katolikusnak született, de német felesége protestáns volt, s egyesek szerint később ő maga is áttért. Könyve, akárcsak Rousseau, korszakjelzővé emelkedett „Discours“-ja, akadémiai pályázatnak köszönte létrejöttét. A francia akadémia 1803-ban ugyanis a következő, sajátosan aufklérista kérdés megoldására hirdetett pályázatot: „Quelle influence la réformation de Luther a-t-elle exercée sur la situation politique des Etats de l'Europe, et sur le progrès des lumières?“¹¹ A pályadíjat Villers nyerte el, s műve már 1804-ben „Essai sur l'Esprit et l'Influence de la Réformation de Luther“ címmel Párizsban meg is jelent. 1805-ben egyszerre két német kiadásra látott napvilágot. Utána is még többször kiadták.

Villers könyvének¹² azok az alaptételei, melyek a szélesebb köztudat alakításában résztvettek, a következők: A reformáció „Tochter der wieder aufblühenden Wissenschaften“, azaz a renaissance egyes következménye és folytatása. Ezért tehát a műveltségi fejlődés szempontjából szorosan lényéhez tartoznak a renaissance és a humanizmus jellegzetessége: a régi és élő nyelvek, vallások, a történelem, a filozófia, a gyakorlati erkölcs és a politika tanulmányozása, a széptudományok művelése. A szorosabban vett szépművészeteknek nem adott ilyen lökést, de annál inkább ezek elvi és elméleti kutatásának, törvényszerűségeik meghatározásának. Mindez pedig azért volt lehetséges, mert az emberi értelm felszabadult a tekintély nyomása alól. „Die Reformation war in ihrem Ursprunge nur der Akt, wodurch die Vernunft sich selbst für mündig, für frei vom Joch willkürlicher Autorität erklärte.“ Ami pedig a reformációnak a vallás és a hit ügyére tett hatását illeti, az abban áll, hogy a vallás és a hit egyszerűbbé, a gyakorlati erkölcs és az észszerű Isten-hívés szükségleteihez idomult. „Die jetzt protestantischen Nationen... haben sich immer darin vereinigt, die Religion zu vereinfachen, sie strenger, geistiger zu bilden, in dem sie dem *Deismus* und der *Moral*, die ihr zum Grunde liegen, unverletzliche Treue bewahrten.“¹³

Ezek az elvek pontosan beletaláltak a közgondolkodásba, különösen pedig nálunk. A reformáció előfutárává lett a deista felvilágosodottságnak és az ész munkálta emberi és nemzeti haladásnak. Megszakítás nélküli fejlődésvonallá alakult, első formájában, renaissance, reformáció és felvilágosodás eddig laza

¹¹ Biographie Universelle, XX. kötet. Paris, 1835. 125. l.

¹² A következő német kiadás szövegéből idézzük: *Darstellung der Reformation Luthers, ihres Geistes und ihrer Wirkungen*. Leipzig. 1819.

¹³ I. m. 147., 199., 191. l.

egymásutánja. A magyar irodalmi műveltség még nem ment át azon a nagy átalakuláson, melyet a szépirodalmiság uralomra jutása hozott magával, s így minden gond nélkül mellőzhette történetiszemléletében azokat a szempontokat, melyeket a gyakorlati (tudományos, politikai, erkölcsi stb.) hasznosság gondolatától mindig függetlenül akaró szépirodalom ismert majd fel a maga fejlődésének irányító elvéül. Ezekre az elvekre akkor még igen kevesen figyeltek: csak a költők, a szépírók.

Villers könyvét nálunk is sokan olvasták. Nevezetessége azonban nemcsak a művelt magyar közvélemény alakításában van, hanem abban is, hogy az ellenkező véleményt is ez hívta elő. Ennek a véleménynek a megfogalmazása azé, aki először kísérte meg irodalmi multunknak a tények összegezésén messze túlnem, értelmező egybefoglalását, és akit véleményadásában nem vezethetett — mint egyikét-másikat kortársainak — a vallásfelekezeti kötöttség sem, hanem egyesegyedül az irodalomnak akkor még igen kezdeten álló új szemlélete. A református Kölcsey Ferencről van szó.

Figyelmét Kazinczy Ferenc hívta fel Villers könyvére. Már sokat hallhatott róla, mert olvasatlanul is elutasító mozdulattal tekintett a könyv érveire és megállapításaira. „Villersnek munkáját a Reformációról hogy elolvassam — írja —, mindeddig reá nem vehettem magamat. Félek, hogy *közideákkal* van eltelve.”¹⁴ Alig több ez a nyilatkozat, mint a fiatal költő ön-elhatároló vágyának kifejezése, de mindenesetre bizonyítéka már annak, hogy Villers könyve közvéleményt teremtett. Kölcsey pedig egész életén végighaladó kérdést ragadott meg vele. Egy évvel később — nyilván a könyv elolvasása után — már egészen tisztán elkülöníti egymástól a lelkében szembeállított feleket: „Mely nagy köz Calvin és Petrarcha közt, s melyiket lehet pedig inkább és *szébb értelemben* reformátornak nevezni, azt-e, a ki *izlést adott a tudományban*, vagy a ki vallásbeli tudomány helyett más vallásbeli tudományt?”¹⁵

A reformáció eddig a műveltségi (irodalmi) fejlődés és haladás következő korszerű tényezőit tudta magába foglalni: az emberi ész felszabadulása, a tudományok területének kibővülése, világosság a tudományban s végül a nemzeti nyelvvel való foglalkozás. Abból, hogy a reformáció a renaissance „leány“-a, mindez igen természetesen és könnyen következett. Kölcsey viszont az egész gondolati szerkezetnek abba a keskeny részébe illesztette a feszítővasat, amely most, a szépirodalmiság igényének jelentkezésekor, főként pedig Kölcsey szemében, egyre szélesedőnek látszott. A reformáció nem vette át a renaissance szépegkultuszát, önmagáért való esztétikumát és formagondját, tehát egyikét sem azoknak a lényeges teremtő elveknek, melyek az új fogalmazású literatura gyökerei. Ellenben hozott a „vallásbeli tudomány helyett *más* vallásbeli tudományt“, s mivel egyik is, másik is egyetemességre és kizárólagosságra tört, hosszú időre véres harcok színhelyévé tette az emberiség életét. A végletekig következetesen neo-humanista Kölcsey „vérengző kor“-nak¹⁶ nevezte a reformáció idejét s Villers könyve ellenében kimondta a maga látta végső tanulságot:

¹⁴ Levél Kazinczy Ferenchez. 1813. okt. 21. M. M. Bp., 1887. IX. 98. l.

¹⁵ Levél Kazinczyhoz. 1814. dec. 22. U. o. 123. l.

¹⁶ M. M. IX. 167.

„A cultura, mely a reformationnak következeiben számláltatik. hátra-vettett.“¹⁷

Ezt a tételt vitte végig a magyar irodalmi multnak abban a filozófikus ábrázolásában is, amelyre az előbb már utaltunk, a „Nemzeti hagyományok“ c. tanulmányában. Oly desztillálása és megszűrése ez a magyar régiség irodalmi tényeinek, hogy alig marad belőlük valami. A szépirodalmiság az egész régiséggel szemben érvényesítette itt a maga kizáró jogát. A reformáció korában — mondja Kölcsey — „látunk nép számára készült énekeket, melyek a költés határán kívül fekszenek... Balassa ritkán fogadta el a való költői szellem intéseit, s többnyire kegyeskedő gondolatokkal foglalatoskodván, hevét elhidegítette... Zrínyi alárendelte a hősnek a poétát...“¹⁸ Ez a szemlélet teljesen elmosta a reformáció korhatár-jellegét, mert a válogatás és a rendezés új elvének engedelmeskedett. A jelen nyelvgazdagító törekvései is csak a költészet, tehát a legkétségteleenebbül „szép“ irodalom művelésével látszottak megvalósulni, s így a multnak is csak ilyen eredményeit lehetett valóban korszakos jelentőségűnek tekinteni. A magyar költészet „ébredését“ — amint Bajza József írta — „Balassa és Rimay szűk körben zengő lantjai“-nak köszönhetjük.¹⁹ Természetes, hogy ez a nézet sohasem vált oly általánossá, mint a Kölcseytől visszautasított „köz-ideák“. De majd új erőre kap akkor, midőn találkozik a reformáció-ellenes Nietzsche amorális szuper-humanizmusával és az ebből eredő esztétikával, s mindannyiszor jelentkezik, amikor az irodalmi ízlés az önelvű artisztikum jogainak érvényesülését követeli. Itt, a 19. század első felében, nem jelentett többet, mint azt, hogy a szépirodalomból kiemelkedő irodalomtörténet a mult anyagának rendbeállításában, több-kevesebb engedménytevessel, most már erre az új elvre is köteles volt tekintettel lenni.

Igy egészen érthető, hogy Toldy Ferenc bizonyos ingadozással tette magáévá az egyre jobban általánosuló „köz-ideák“-kal megindokolt korhatárolást és az ezzel szorosan összefüggő irodalomszemléletet. Első irodalomtörténeti szintézisei, a „Handbuch“ (1828) és „A m. költészet története“ (1854) még a századelejének erősen szépirodalmi jellegű irodalomszemléletében fogantak. Az a költői felfogás, mely főként az évforduló közelében, de már előbb is a mohácsi vésznapot hosszú századokra kiható nemzeti szerencsétlenségként rögzítette meg a köztudatban, nehezen barátkozott meg azzal a gondolattal, hogy az irodalomnak megújódását lássa oly korszakban, melynek a kezdete a nemzetélet összeroppanását jelzi. Még kevésbé fogadta be egykönnyen, mint már Kölcseynél az előbb jeleztük, hogy ezt a megújulást a vallásosság újabb felemelkedéséhez kapcsolja. Hiszen azt az irodalmi megújulást, melyre ez az idő közeli szemtanúként kezdett visszatekinteni, egyik oldalról éppen abban látta, hogy az irodalom végérvényesen kibontakozott a „szenteskodés“-ból és a „kegyeskedés“-ből. Vörösmarty Pázmány Péterrel hirdettette az új vallást, melynek neve: „haza és emberiség“.

A szépirodalmi szempontok érvényesülését mutatta az, hogy Toldy „Handbuch“-jában a korhatárt feljebb esúszttatta, Zápolya János király haláláig. A „Blumenlese aus ungarischen Dichtungen“ c. művében a reformáció

¹⁷ U. o. V. 91. 1.

¹⁸ U. o. III. 38. és 40. 1.

¹⁹ Bajza József: A Telekies tudományos hatása. B. J. M. 1904. 312. 1.

szerepéről még meglehetősen hűvösen írt, de „A magyar költészet történeté”-ben (1854) már a hitújítás egyik jelentős alkotó eleme a Mohács után támadt új korszaknak. A hitújítás és a politikai harcok, valamint a nemzet öntudatra ébredése az indítást adó erők: „*Új kor támadt ekkép a politikai és vallási világban; az irodalom, klastromi elzártságából kilépve, a nemzeti mozgalommal egyesülve, ettől pártolva, az összes nemzethez kezdett szólani, s nemzeti jellemet öltve nemzeti hatalommá válni.*” Első pillantásra úgy látszik, mintha Toldy Pápay korjellemzését ismételte volna meg. Az igen lényeges különbség azonban az, hogy Pápay megfogalmazása mögött a 18. század világi tudományos haladás-gondolata áll („buzgó törekedések támadtak a tudományok fűzésében... nemcsak olyanok, mellyek a vallást tanították...”), Toldy mögött pedig a nemzeti szellem („nemzeti jellem”) 19. századi új követelménye. Pápayék idejében a reformáció történeti képe szinte azonosult a tudományos és műveltségi haladás eszméjével, itt pedig — Toldy tartózkodó és óvatos elvi álláspontjának megfelelően — egyidejűvé vált a nemzeti eszme jelentkezésével. A reformáció, vagy általában a nyomán támadt vallási küzdelem Toldy szemében nem egyedüli megindítója a nemzeti szelleműnek felismert irodalmi fejlődésnek, de mindenesetre egymással összekötött párhuzamos vonalak egyike. Irodalomtörténetírásunk atyja később sem adta fel ezt az óvatos álláspontot. Irodalomtörténetében a 16. század csak „az egyetemes emelkedés kora”-ként szerepelt, mikor is a protestáns papok munkája nyomán „*elégge* gazdag irodalom keletkezett”, „a kezdetet azonban a katolikusok tették volt szentírási fordításokkal”,²⁰ s már csak a bécsi békétől a szatmári békéig terjedő idő irodalmát nevezte az „első virágzás” korának.

Minden korszakolásban benne rejlik az a természetes veszély, hogy a tények és ezek összefüggései bizonyos mértékig szimplifikálódnak. Toldy, első nagy rendezője irodalmi multunk anyagának, a reformáció százada előtt nem merevítette meg úgy a választóvonalat, hogy az áthatások ne lettek volna érezhetők. A magyar renaissancenak és humanizmusnak még volt az ő szemében annyi jelentősége, semhogy a fejlődés elhanyagolható tényezőjeként tekintette volna. Utódai ezt a zavaró előzményt kiküszöbölték. A tudomány csak ő utána, a szokásos nemzedéki késéssel, tette magáévá a nemzeti irodalom fogalmának az egész multra is vonatkoztatható rendező és válogató alapvető jegyét, a nemzeti nyelvűséget, melyet Toldy nemzedéke, valamint a megelőző is, az élő magyar irodalom egyik megújító eszközüel ismert fel. A Mohács előtti és utáni latinitás egyetemlegesen háttérbe szorult, viszont annál jobban kiemelkedtek a magyarnyelvű törekvések. Mivel pedig magyar reformátoroktól nem is egy alkalommal lehetett olvasni a magyar nyelven való szólás és írás, valamint könyvkiadás követelését, igen könnyen történt meg az, hogy a reformációnak, hitvallóinak és terjesztőinek egész munkája a nemzeti nyelvű irodalmi műveltség tudatos megindítójának tekintett. „Az ő buzgalmuknak és

²⁰ Toldy Ferenc: *A magyar költészet története*. Pest, 1854. I. 109. l. Már „A magyar nemzeti irodalom történeté”-ben (1852. II. kiad. 16. l.) így veszi fel a korhatárt: „Az újkor, a mohácsi vésztől, vagyis a nemzeti visszhatás kezdetétől a nemzeti élet hanyatlásáig, úgymint a XVIII. század közepéig. *Az első virágzás kora*”. Ennek a korszaknak első harmadát nevezi a magyar költészet történetében „protestáns kor”-nak. (II. kiad. 1867. 103. l.)

²¹ Toldy F.: *A magyar nemzeti irodalom története*. Pest, 1868. 35—36. l.

tudásuknak köszönjük az első magyar nyelvtant, az első szótárakat, az első klasszikai fordításokat, a klasszikai módú verselésnek első fennmaradt kísérleteit, az első magyar történeti munkákat. A nemzeti műveltség alapítója, hogy a nemzet nyelvén szóljon, általok valósul meg *egész teljességében és kiterjedésében*... A protestánsoknak e rendkívüli tevékenysége *alaptotta meg a tulajdonképeni magyar irodalmat*...²² A tanítványok és követők, mint ez már kikörülhetetlen következmény, még kevesebb gátlással közvetítették a megtalált igazságot: „Zápolya öldöklő századában ébred föl igazán a magyar szellemi élet, *akkor születik meg tulajdonkép a magyar irodalom*... a reformáció művelte a csodát...²³ 19. századeleji költőink sötét kor-élményét a tudomány az erőteljes és zavartalan indulás szemléletévé alakította.

Pedig e mögött a tudományos felfogás mögött ugyanolyan, sőt még tovább is fejlesztett világiság állt, mint pl. Kölcseynek a reformációt a műveltségi fejlődés szempontjából mélyen elítélő magatartása mögött. Kölcsey még pontosan érezte a reformáció teljes vallási (theológiai) tartalmát s éppen következetesen laicizált nézete az emberi szellem, s vele az irodalom fejlődéséről okolta meg az ő marasztaló ítéletét. Századának vége ezt a keserves szembenállást kiegyenlítette, továbbfejlesztvén a felvilágosodásnak azokat a „köz-ideái“-t, melyeket Kölcsey érzékenyebb tapintása durva egyszerűsítéseknek érzett. Világi történettudomány és a protestantizmus teológiájának liberális és egészen a háborúig uralmon levő szárnya egyaránt résztvett ebben a kiegyenlítésben. „A reformáció története — írta Salamon Ferenc — nem egy felekezeti, hanem magas rangot foglal el az európai civilizáció történetében, s bárminő felekezethez tartozzék a történetíró, külön korszak kezdetének fogja megjelölni a világtörténetben *e nagy forradalmat*... Ha a reformációnak *nem teológiai oldalát*, hanem a közműveltségre tett hatását tekintjük... *a reformáció a gondolatszabadság forradalma volt*...²⁴ Ez a teológiájától megfosztott reformáció egyre több hagyományos vonását vette át a renaissance-nak, még akkor is, ha különbözőségeiket látták is. A renaissance — Ferenczi Zoltán szerint — „lényegében szellemi racionalizmus és arisztokratizmus, mely távol maradt a nagy népességtől. Ezzel szemben a reformáció... egész szellemét belevivén a legszélesebb néprétegekbe, új világot alkotott... az ész teljesen szabaddá lett... vizsgálódás... egyéniség... legfőbb jó lett a kiművelt emberfő... természeti és erkölcsi ember, aki vallásos hitnél fogva közvetlenül érintkezik az Istennel... nemzeti öntudat... nemzeti egyház... álmaiból fölkelti a nemzeti nyelveket s eszközlé a nemzeti irodalmak fölvirágzását...²⁵ Lassankint a századforduló minden eszménye, sőt bizonyára nem egy politikai vágyálma is ott kezdett kavarni a reformáció fogalma körül. Azok a külföldön lefolyt

²² *Beöthy Zsolt: A magyar irodalom kis tükré.* Bp., 1896. 34—35. 1. és *A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése.* I. Bp., 1903. 36. 1.

²³ *Kardos Albert: A protestáns kor áttekintése.* Beöthy—Badics: *A magyar irodalom története.* 1906. I. 191. l. *Horváth Cyrill (A magyar irodalom története.* 1899. I. 191. l.) a protestáns hit apostolairól írja: „A valódi irott magyar irodalomnak, mely az egész nemzethez szól, ők a megteremtői.”

²⁴ *Salamon Ferenc: Kisebbségi történelmi dolgozatai.* Bp., 1889. 23. 1.

²⁵ *Ferenczi Zoltán: A magyar protestantizmus irodalomtörténeti jelentősége.* *Protestáns Szemle,* 1917. 487. 1.

víták, amelyek a renaissance tartalmát szétoldották,²⁶ nálunk sem voltak ismeretlenek s hozzájárultak ahhoz, hogy a „két forradalmi irány”²⁷ a századforduló világnézetének megfelelő közelségbe kerüljön egymáshoz. „A reformáció hatalmas fává neveli azt, ami a reneszánsz kebelében mint csíra szunyadt s kellő levegő híjján életre kelni képtelen vala.”²⁸ A protestáns teológia nem egy képviselője előtt is egészen világosnak és megdönthetetlennek látszott az újkori műveltségi és világnézeti fejlődés hármasa, egymásba vágó izülete: renaissance, reformáció, felvilágosodás. „Reneszánsz és reformáció nélkül nincs felvilágosodás, de reformáció sincs a reneszánsz nélkül.”²⁹ Más, még radikálisabb megfogalmazásban: „A reformáció maga is a tudományból sarjadzott ki. A kiválóképen tudományos jellegű humanizmus készítette elő az elmékben... A felvilágosodás vette fel aztán a reformátorok által elejtett fonalat és fejlesztette tovább a félbehagyott reformációt.”³⁰ A „semper reformari debet” elve azonosult a profán és egészen 19. századi értelmezésű haladáséval.

Az irodalomtörténet nem is tett mást, mint ennek a műveltségtörténeti és teológiai látásmódnak minden következményét levonta: „A reformáció a szellemeket gondolkodásra, vizsgálatra hívja fel... Ez, ami a reformációnak végtelen fontosságot kölcsönöz a fejlődés, a *haladás* történetében... Most már az irodalom sem a régi többé... Egy csapásra lép ki az osztályok sorompóiból, a gondosan elzárt falak közül, ki az életbe, a nagy *tömegek* közé. Van közönsége, hatalmas és messze terjedő... diadallal emelkedik föl. A bíráló, kutató és, a *szabadság szelleme, az egyéni erő.*” A szellem a reformációval csatlakozott azokhoz, „akik a dogmák megdöntését s az *ember* győelmét hirdették.”³¹ Ez a szélső pont, ameddig az irodalomtörténet a reformáció irodalmi jelentőségének meghatározásában eljutott. Több évtizeden át élő és a köztudatba is mélyen behatolt korszemlélet formálódott így, oly pontos és egyértelmű fogalmi elhatárolásokkal, melyekkel egyetlen más irodalmi korszak sem dicsekedhetett. A reformáció minden időszerű szellemtörténeti erőt magába tudott foglalni. A legtisztább példát adta arra, mint vetítjük vissza önmagunkat a múlt meghatározása és megértése érdekében.

Ez a korszemlélet oly időben érte el a teljes kifejlődést, amikor már javában folyt a keresztény egyházak különös versengése, hogy melyik tett nagyobb szolgálatot a nemzet földi megmaradása és a világi műveltsége érdekében. A protestáns egyházak, a reformáció örökének birtokosai, méltó és megokolt büszkeséggel nézhettek körül a magyar szellemi életben, ha az irodalomtudomány előbbi igazságaira rágondoltak. Az, hogy „az élő gazdag magyar nemzeti irodalom egészen a reformáció szülötte, a reformáció teremtménye”,³² igazolta a világiság előtt is a reformáció annak idején való szükségességét,

²⁶ L. Huizinga: *Wege der Kulturgeschichte* c. könyvében (1930) a renaissance-ra vonatkozó fejezetet.

²⁷ Ferenczi Z. i. m. i. h.

²⁸ Bartók György: *Reneszánsz és reformáció*. Protestáns Szemle, 1914. 18. l.

²⁹ U. o. 10. l.

³⁰ Zoványi Jenő: *Az evangéliumi protestantizmus egysége*. Protestáns Szemle, 1918. 40–51. l.

³¹ Horváth Cyrill: *A régi magyar irodalom története*. Bp., 1899. 200. l.

³² Harsányi István: *A reformáció hatása a magyar közművelődésre* Bethlen-könyvtár 4. sz. Bp., 1923. 5. l.

fejlődéstörténeti érdemeit, egyben pedig biztosította, talán szabad így mondanunk, a protestáns egyházak magyar közéleti súlyát és jelentőségét. Ugyanakkor pedig, ha szükség volt rá, a tudomány megállapításai apologetikus célokat is szolgáltak.³³ Hogy a keresztyéneág értéke, léte és isteni missziója nem függ — e világban megvalósult több történeti alakja ellenére sem — a tudomány emberi igazságaitól, azzal a versenyző egyházak egyike sem sokat törődött.

Valóban, amikor azt az előbb idézett mondatot leírták, tartalmának már polemikus célzata és jellege is volt. A nemzeti és kulturális érdemeknek az egyik félen való hangoztatása szükségszerűen hívta ki a másik fél ellenmondását. De az ellenmondás nem lehetett könnyű. Nyoma van, hogy katolikus egyházi részről kísérlet történt nálunk is már a 80-as években a középkor rehabilitálására. A közép- és az újkor közötti éles határvonal tompítása volt a cél, hogy megszűnjék az az újkor-varázs, melyben a XIX. század emberé élt. Hogy milyen eredménye lehetett akkor ezeknek a kísérleteknek, elég Péterfy Jenőt idéznünk. Schlauch Lőrinc egy idevágó tanulmányát ismertetvén, ezt írja: „A füzet végére érve, egy nagy talány előtt állunk. Nem bírjuk megérteni a protestantizmus világtörténeti fontosságát.”³⁴

De magán a magyar irodalomtörténet területén is lefolyt ilyen, a reformáció éles korhatár-jellegét megingatni szándékozó küzdelem. Ez az az időszak, amikor erősen vitatott kérdéssé vált, hogy azok az íróink, akik közvetlenül a nagy választóvonalon, az 1526. éven innen jelennek meg, protestánsok voltak-e, vagy sem. Protestáns volt-e már pl. Komjáthi Benedek, Sylvester János, vagy legalább is a reformáció indításának köszönhető-e irodalmi munkásságuk? A valamikori hitviták majdnem megismétlődtek az irodalomtudomány területén. Ismeretes, hogy ennek a vitának el kellett hallgatnia, amidőn Szilády Áron mindezeket a vitatott hitű íróinkat az erasznikus átmenet körébe vonta. Innen kezdve már nem lehetett őket fenntartás nélkül a reformációs irodalmi kezdeménynek létrehozói közé sorolni. Hogy az ú. n. „huszita biblia” körüli nézeteltérések is ennek a vitának a végső nyulványai, azt hiszszük, nem szükséges részleteznünk.

Mindezek a tünetek a magyar katolicizmus védekező mozdulataiból s önmagának a magyar műveltségben elfoglalt régi és időserű helyét féltő magatartásából származtak. Akaratlan segítője támadt azonban magában a magyar protestantizmus új öncszméltre ébredésében. Első jelei már századunk elején megmutatkoznak, sőt — igaz, nagyon magányos és visszhangtalan véleményként — éppen irodalmi vonatkozásban. „A 16. század papságának legfeltűnőbb s legérdekesebb tulajdonságaként azt emelem ki — olvassuk 1905-ben egy protestáns egyházi író tollából —, hogy semmi egyébben nem foglalkozik, mint a lelki élet gondozásával. Annyra mennek e tekintetben, hogy pl. még a haza ügyével sem igen látszanak törődni, ami, megvallani, eleinte kissé különös hatást tett rám. Az előbbi századok papjai nagy politikusok, bátor katonák akik belemerülnek az udvari fondorlatokba, s lóháton vezetik bandériumaikat; a 16. század protestáns prédikátora versbe szedi tanulságul az ó- és újszöveget-

³³ V. ö. *Historicus: Történelemcsinálás a millenium évében*. Protestáns Szemle, 1896. Gulyás Sándor: *A magyar protestantizmus jelentősége és ennek elhomályosítására irányuló törekvések*. Protestáns Szemle, 1924.

³⁴ Bp. Szemle, 1887. (49. k.) 471. l.

ségi történeteket, előadja Nagy Sándor, Cyrus és Ptolemaeus históriáját, megénekli Cranmerus Tamás érsek esetét s mindezt, csupán azért, hogy tanítson, oktasson. Roppant sok író van e korban, s majdnem mind protestáns papi emberek; de műveikből az látszik, mintha őket a haza sorsa alig-alig érdekelné. Magyar tárgyat nem választanak, s még az egyházi énekköltészetben előforduló magyar vonatkozások is inkább csak a zsidó és magyar nép helyzetének hasonlóságából erednek. Isten dolgai s a hit kérdései annyira elfoglalják e kor papjait, hogy ezek mellett a hazafiságra alig ügyelnek.³⁵

Ne keressük most azt, hogy mennyi ebben a nyilatkozatban az ellenőrizhető igazság. Mindenesetre annak a jele, hogy a magyar protestantizmus megkezdte a reformációnak mindazoktól a világi műveltségtörténeti öröktől való megfosztását, amelyek az idők folyamán reárakódtak. Láttuk, hogy tudományos szabad kutatás, a tekintély nyomását lerázó értelem, nemzeti jelleg, nemzeti nyelvűség, világosság, felvilágosodás, egyéniség, forradalmiság, — mind teljesen laicizált értelmezéssel el tudott rajta és benne helyezkedni. Amennyit azonban ezekkel az erőkkal a profán műveltségi életben nyert, ugyanannyit veszített a tiszta religiózumban. Az új protestáns theológia egyre tisztábban látta az ebben a folyamatban rejlő veszedelmet s nemsokára hozzálátott, hogy a reformáció történeti tényét most már ennek a theológiának az értelmében határozza meg. Ez a meghatározás pedig így hangzott: „Az, ami az erfurti kolostori toronyszobában az 1512—13. közötti télen végbement: nem tudományos elemzés volt és nem logikai dedukció, hanem *prófétai kijelentés*... Gyűlhetett volna rakásra a skolasztikus és a humanista tudományosság teljes készlete: sohasem jött volna ki belőlük reformáció — ha a Luther lelkében és vele együtt tízezrek lelkében ott nem él vala egy, minden tudományos problémánál ősbibb, elsődlegesebb, emberibb élet-halál-kérdés, az Isten elött való „igazság“-nak, azaz Isten és ember helyes viszonyának kérdése...“³⁶ A reformáció elvált a renaissance-gondolkodástól, a humanizmustól, mint forrástól. Amint azonban ez megtörtént, lehámlott róla mindaz, ami a közgondolkodásban reformáció és újkori műveltség kapcsolatait láthatóvá tette. Fel kellett tehát tenni a kérdést: „Akarták-e a reformátorok a kultúrát...?“³⁷

A felelet már a magyar irodalomtörténetet is közelről érdekli: A reformációval „a világtól való elfordulás hangulatának — legalább is az első nagy, profétai időben — újra el kellett következnie... Persze ez a hangulat állandóvá most még kevésbé lehetett, mint az őskeresztyénség idejében... Kész keresztényen történelmi hatalmakat: egyházat és az egyház vezette kultúrát talált maga előtt. Ha tehát nem akart világkerülő, szektás rajongásba fúlni: csakis ezekhez a hatalmakhoz kapcsolhatta a maga tisztító munkáját“...³⁸ „A reformáció egymaga nem teremtett új kultúrát, de új szellemi ereje nélkül ez az új kultúra éppúgy nem tudott volna megélni, mint ahogyan össze kellett onolnia a réginek, nemcsak társadalmi és gazdasági korhadtsága miatt, de azért is, mert éltető szellemi ereje a régi egyház elhanyaglása folytán meg-

³⁵ Seprődi János: *Vallásos élet a XVI. és XVII. században*. Protestáns Szemle, 1905. 219. l.

³⁶ Révész Imre: *Egész elvek és fél igazságok*. Prot. Szemle, 1918. 286. l.

³⁷ r. i.: *A reformátorok üzenete a háborús világhoz*. U. o., 1914. 511. l.

³⁸ U. o.

fogyatkozott.³⁹ A magyar irodalomtörténet kiemelheti ebből a maga hasznos tanulságát.

Védekező katolicizmus és új öneszméletű protestantizmus egyaránt kivette részét abból, hogy a reformáció műveltséget s irodalmat formáló erejének meghatározásából elveszett az a könnyen átfogható egyértelműség, mely több változatban egy évszázadig élt és hatott. De volt még egy harmadik tényező is, mely ugyanebben az irányban munkálkodott: maga az újabb magyar irodalomtudomány.

„Az irodalomtörténet úgy tele van prédikátorokkal, mint az ég boltja csillagokkal, de az az író, aki Cicero és Tacitus volt egy személyben, egyszerűen kimaradt belőle.”⁴⁰ Ez az ingerült mondat olvasható egyik főrangú írónkról szóló tanulmányban. A tanulmány majdnem ugyanabban az időben jelent meg, mint az, amelyikből az imént a prédikátorok irodalmi munkáját érintő részt idéztük. Mindegyik magányos és kissé külön felkiáltójel volt, de amint az előbbiben, úgy ebben is rejlik valami, ami a jövő felé mutatott. Majdnem jelképi értékű, hogy Cicero és Tacitus említettik benne. Az újabb magyar irodalomtudomány egyik legjelentősebb lépése volt, hogy kiterjesztette figyelmét a magyarországi latinságra, nem azért, hogy műveltségtörténeti érdekességeket gyűjtsön s ezeket mintegy nemzeti illendőségből a magyar irodalomtörténet egy különválasztott rekeszében számontartsa, hanem hogy az irodalomismeretet organikusan teljessé tegye. Amikor azonban ezt a munkát éppen arra az időszakaszra nézve, mely a reformációt megelőzi, elvégezte, kiderült, hogy ez a latinitás sokkal több elemét rejtette magában a jövő irodalmi alakulásának, mint eddig tudtuk. Nemcsak soha egészen el nem vesztető formái vívmányok, valamint az írói tudatosság kialakulása és a következetes világítás azok az erők, melyeket magával hozott, hanem a római patriotizmus mintájára kifejlesztett nemzeti közösség-tudat, sőt a nemzeti nyelv szükségleteinek felismerése is.⁴¹ A reformáció irodalmi korhatár-jellegét összetevő színek ismét halványabbá váltak.

Néhány újabb, többé-kevésbé népszerűsítő szándékú irodalomtörténetünk már mutatja is azt az ingadozást, amely ennek a fejlődésnek a folyamányakép létrejött. Az egyik már el is hagyta a korhatárolásból a valamikor oly világos és egyértelmű szót, a reformáció-t, s helyébe „a keresztény művelődés kettészakadása” igen vitatható értékű s „a könyvnyomtatás kora” teljesen jellegtelen kifejezéseit tette.⁴² A réginek és újnak hevenyészett egybejátszatása másutt viszont 16. századi irodalmunknak ezt az összefoglalt jellemzését adja: „Félig kinőttünk a középkorból: ha még meghajlunk a tekintélyek előtt, olyan tekintélyeket választunk magunknak, akik a szabad vizsgálódás elvét hirdetik; akik megengedik, hogy sokáig alázatosan pihentetett agyunk friss

³⁹ r. i.: *A reformáció és a kultúra viszonyának kérdéséhez*. Protestáns Szemle, 1915. 70. 1. V. ö. *Révész Imre: A reformáció*. (Bp. 1932. M. Szemle Kincsestára.) — *Halász Gábor: Néhány szó a nagy vitához*. Protestáns Szemle. 1931. 769. 1. — *Máthé Elek: Protestáns orthodoxia?* U. o. 1932. 1. 1. — *Kerecsényi Dezső: Jegyzet a „protestáns orthodoxiá”-hoz*. U. o. 1932. 196. 1.

⁴⁰ *Vértesy Jenő: Nadasdy Ferenc mint tró*. Századok, 1904. 57. 1.

⁴¹ *Horváth János: A magyar irodalmi műveltség megoszlása*. Bp., 1934. 6–7. 1.

⁴² *Farkas Gyula: A magyar irodalom története*. Bp., 1934. 52. 1.

erővel kezdjen gondolkozni.⁴³ Az az irodalomtörténész pedig, aki kénytelen-kelletlen tudomásul veszi, hogy a reformációról minden eszméjét az ú. n. modern humánumnak le kellett hántani, ilyen szellemtörténeti helyzetképeket fest: „Az ó-protestantizmus voltaképpen csak megerősítette a középkori szellemi formákat és azoknak az uralmát kétszáz esztendővel meghosszabbította.”⁴⁴ „A reformáció íróját ugyanazok a szempontok irányítják, mint a középkor szerzetesét.”⁴⁵ Ami kevés még megmaradt a régi szemléletből, pl. a magyar nyelvűség, az is majdnem az irodalom alá szorul: „A protestantizmus fel-emelte a né nyelv gyakorlati szerepét, eszközi jelentőségét.”⁴⁶ Az irodalmat és nyelvet „megteremtő” reformációtól mindenesetre messze távoztunk.

Az irodalomtudomány a reformáció szerepét — figyelmen kívül hagyva a felekezeti polémia indítékait és eszközeit — lényegében két pontról szemlélte. Az egyik a felvilágosodott nemzeti haladás eszméje, a másik a humanista artisztikum. Ez a szerep egyik felől, mert vele a reformáció elvesztette vallási tartalmát, túlnőtt önmagán, más felől, mert itt meg csak a vallási tartalom áll élénk, törpülőben van. Mindkét látás nálunk Mohács sötét dátumában találkozik s megvilágít egyszer „korhad” középkort, mászor ragyogóan litterátus udvari életet, majd megzordult erkölcsiségtől „eltiport” humanitást, majd küzdve, ingadozva, de mégis csak megálló magyarságot. Az élesre húzott mohácsi határvonal sugalmazóvá vált az időben hátra és előre is. A magyar irodalomtudománynak egyik igen közeli feladata, hogy az ellentétes irányú vonalak között eligazodjék. Ennek csak egyetlen módja lehetséges: a reformációs magyar irodalom új megismerése.

⁴³ Benedek Marcell: *A magyar irodalom története*. Bp., 1938. 24. l.

⁴⁴ Szerb Antal: *A magyar irodalom története*. I. 61. l.

⁴⁵ Farkas Gy. i. m. 65. l.

⁴⁶ Szerb A. i. m. 70. l.